

УДК: 94(477) «19/20»

Ніколаєва Т. М.*кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ukr.net**ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ
ТА ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ПІДПРИЄМЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — ПОЧ. ХХ СТ.**

Анотація. Аналізуються особливості впливу в пореформеній період на національно-культурний розвиток Наддніпрянської України національної буржуазії. Показано умови формування української буржуазії та специфіку її діяльності в Російській імперії за певних обставин політичного розвитку українського суспільства. Досліджено конкретні приклади національно-культурної діяльності українських підприємців, а саме: меценатства та доброчинності, що не лише сприяли культурному розвитку рідного краю, а й зародженню української модерної нації.

Ключові слова: Модерна українська нація, національне питання, доброчинність, меценатство.

Аннотация. Анализируются особенности влияния в пореформенный период на национально-культурное развитие Надднепрянской Украины национальной буржуазии. Показаны предпосылки формирования украинской буржуазии и специфика ее деятельности в условиях политического развития украинского общества. Исследуются конкретные примеры национально-культурной добродетельности, а именно меценатства и благотворительности украинских предпринимателей, что способствовало не только культурному развитию родного края, но и формированию украинской современной нации.

Ключевые слова: современная украинская нация, национальный вопрос, буржуазная прослойка, добродетельность, филантропия, меценатство.

Abstract. It is analyzed the influence of the national bourgeoisie on the national cultural development of Nadnipyrianska Ukraine in the second half of the XX-th century (post-reform period). Authoress shows the conditions of forming and tendencies of realization of charitable activity of Ukrainian entrepreneurs. Among them — insufficient quantity of Ukrainian economic elite (contrary to prevailing of foreign one), where there were only several prominent families — Semyrenky, Tereshchenky, Kharytonenky, Alchevski, Chekalenky; dependence of Ukrainian entrepreneurs from central authorities which stipulated restrained support of them national interests. Besides that — separation between different Ukrainian strata which did not always contribute the consolidation of society. However Ukrainian reality revealed specific examples of the national charitable activities of Ukrainian bourgeoisie dealing with health protection, arts and educational spheres. Charity of Ukrainian entrepreneurs not only favoured cultural level of their native land, but led to origin and development of a modern Ukrainian nation.

Keywords: Modern Ukrainian Nation, national question, bourgeois stratum, charity, philanthropy, charitable activities.

Постановка проблеми. Модернізація економічного життя в другій половині ХІХ ст. потребувала і модернізації суспільного та громадського життя, на чому розумілися більш далекоглядні, енергійні та підприємливі промисловці і купці. З економічного погляду Україна цього періоду була найціннішою колонією Російської імперії. [1, с. 7]. Хоч влада всіляко й ігнорувала національно-адміністративний чинник, та це був період формування модерної української нації. Бездержавна українська нація в пореформеній Російській імперії потребувала всебічної підтримки всіх суспільних прошарків і насамперед буржуазного, що мав економічні можливості для підтримки національної освіти, науки, преси, книговидання, мистецтва. Що спонукало і що заважало українським підприємцям ХІХ ст. надавати доброчинну допомогу нації? Що змушувало сприяти не лише реформу-

* Nikolaeva N. M., Ph. D. in history, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. n_t_m@ukr.net

SPECIAL ASPECTS OF THE NATIONAL, CULTURAL AND CHARITABLE ACTIVITIES OF UKRAINIAN ENTREPRENEURS IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH — THE EARLY XX-TH CENTURY.

ванню економіки, а й бути меценатами та філантропами для культури власного народу?

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Досліджує національні та культурно-освітні процеси у XIX — на початку XX ряд відомих істориків. Чимало праць присвячено аспектам даної теми в О. П. Реєнта, Т. І. Лазанської, О. М. Дюніка, В. Платонова, Н. А. Колосової та ін. Та все ж у питаннях ролі та місця підприємницької ініціативи в сфері українського націотворення в другій половині XIX — поч. XX ст. залишається чимало недостатньо висвітленого і потребує подальшого вивчення.

Мета статті. Адекватний аналіз особливостей національно-культурної та добродійної діяльності українських підприємців у другій половині XIX — поч. XX ст. мав би в багатьох випадках слугувати орієнтиром у вирішенні Українською державою питання розвитку і підтримки національної культури та освіти із залученням до співпраці багатих українців, роблячи добродійність необхідною справою для ведення сьогоденного бізнесу.

Основні результати дослідження. Виділившись з різних соціальних станів — від привілейованого дворянства до колишнього кріпака, українські підприємці активно заявляли про себе: створенням окремих галузей фабрично-заводської промисловості — цукрової, вугільної, залізорудної, металургійної та машинобудівної, нових засобів сполучення, різноманітних форм торгівлі, розвитком банківської справи, перебудовою сільського господарства на капіталістичних засадах. Нові галузі потребували культурно-освітнього поступу, свободи підприємництва для представників усіх націй у державі. З'являлись ідеї та національні проекти, які мали на меті реформувати Російську імперію, де було чимало недержавних націй, надавши національні права кожному з її народів. Тому у громадському житті імперії українське національне питання було досить важливим.

Ураховуючи історичні особливості становища українців у статусі власної бездержавності, буржуазний національний прошарок, взявши до уваги досвід європейських держав у прагненні торгово-промислового підприємництва до державотворення, мав би бути провідною економічною силою для творення нації, адже процес націотворення українського етносу та культурно-освітнього розвитку в другій половині XIX ст. у підросійській Україні безпосередньо залежав від підтримки його економічно могутнім буржуазним прошарком. Особливого значення в цьому контексті набуває проблема асиміляції політичної та економічної еліти українського суспільства в колоніальних умовах, та її спроможність чи неспроможність у підтримці національної освіти та культури.

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя держави об'єктивно призвели до активізації громадсько-культурної діяльності, легальною формою якої поставало меценатство та благодійність.

Особливістю періоду перших пореформених десятиліть була малочисельність власної економічної еліти, засилля в господарському секторі інонаціональної буржуазії (англо-франко-бельгійського капіталу), що мала пільги для ведення підприємницької діяльності і послаблювала і без того слабкий прошарок місцевих підприємців, що ще не був здатним до конкуренції з іноземним капіталом. Поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталістів, в українській економіці більшу частку становили підприємці єврейського, російського та польського походження. Цьому сприяли особливості історичного розвитку України, її політична залежність від Польщі і Росії, проходження по українських землях так званої «межі єврейської осілості». І коли на Правобережжі серед промисловців домінували поляки та євреї, то на Лівобережжі й Півдні більшість становили російські,

єврейські й інші неукраїнські підприємці. Так, згідно із переписом 1897 р., українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські — 38,64 %, польські — 8,97 %, а єврейські — 15,68 %. Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43 % українців, 16,24 % — росіян, 1,03 % — поляків і 63,72 % — євреїв, які після українців (17 005 688 чол.) і росіян (2 767 951 чол.) посідали третє місце за кількістю осіб (1 908 465) серед усього населення України [2, с. 114—115]. Заможним російським купцям-переселенцям були надані значні пріоритети і пільги, що дало їм змогу посісти панівне становище серед місцевого купецтва. Засилля російських купців і поміщиків в Україні, за якими стояла державна бюрократична машина, посилювали позиції російського етносу взагалі і серед підприємців зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо українського та інших етносів, які проживали на українських землях.

Втрата самобутнього вільного розвитку, нав'язування чужого, не притаманного духові українців способу життя, що несли із собою експансіоністські імперські сили, стали на заваді активному залученню українського етносу до розвитку підприємництва в пореформений час. Як правило, свої зусилля українці зосереджували переважно на землеробській діяльності. Саме через психологічні, політичні та економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж — економічно слабку. Капітали українських промисловців за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш важливих для економіки галузях промисловості. Своєю участю в господарській діяльності та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялося лише кілька визначних родин цукрових магнатів — Симиренки, Терещенки, Харитоненки, промисловець у гірничій і металургійній справі О. К. Алчевський. Це вони на кінець ХІХ ст., на думку Райнера Ліндера, хоч і не були чисельно найбільшою групою в українських губерніях, однак за розміром капіталів, набутих у результаті економічної діяльності, розмірами підприємств, кількістю працівників і благодійною діяльністю ні в чому не поступалися російським, єврейським і західноєвропейським діловим партнерам.

Саме нащадки української шляхти стають одним із джерел поповнення в ХІХ ст. підприємницького прошарку, сприяють розвитку торгівлі, перевезень і промислового виробництва, закладеного ще в період Гетьманщини, обмеженого та знищеного за сто років перебування у складі Російської імперії. Основи колоніальної політики не передбачали розвитку державою української культури та освіти, тому активнішими носіями національної культури була провінційна сільська інтелігенція. Та будучи віддаленою від центрів, вона потребувала матеріальної підтримки передусім в організації національної освіти. Цю місію благодійності мали б узяти на себе купці та промисловці, та все ж вони більше усвідомлювали себе єдиною верствою, ніж нацією (маючи національні, релігійні відмінності), особливо — коли це стосувалося їхніх безпосередніх економічних інтересів — власного збагачення. Тому можемо частково погодитися з думкою Райнера Ліндера, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, але не до процесу творення української нації [3, с. 124]. Хоча ватро зауважити, що серед українських підприємців було чимало таких, що підтримували місцеві традиції та обряди, були збирачами історичних пам'яток, організаторів як початкової, такі професійної освіти, що могло сприяти підтримці національної ідентичності.

Виступаючи організаторами й творцями економічного життя, кращі представники молоді буржуазії поступово усвідомлювали тісний взаємозв'язок між осо-

бистим і суспільним багатством, набували значної ваги в справі місцевого самоврядування. Аналізуючи діяльність підприємців-меценатів, що мали в своєму розпорядженні великі кошти, бачимо, що саме ліберально налаштовані промисловці і купці намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах як почесні члени благодійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних та освітніх закладів. І при цьому в обстоюванні суто українських інтересів демонстрували стриманість. Чому?

Безумовно, причиною насамперед була політика самодержавства щодо українського народу, що мала за мету культурну та мовну асиміляцію. Заборона на видання науково-популярних і релігійних книжок українською мовою, проведення театральних вистав українською мовою, викладання нею шкільних дисциплін, вилучення українських книжок із бібліотек, надання переваги росіянам у формуванні педагогічних кадрів для України — це далеко не повний перелік результатів боротьби з українством [4, с. 260—261].

Аналізуючи функціональні ланки меценатства, варто виокремити традиційні форми художнього меценатства: замовлення митцям (причому в різних жанрах, від портретного до побутового), оплата закордонних творчих поїздок художників, купівля творів мистецтва з виставок, широкий спектр колекціонерських інтересів (від археологічних збірок до картин передвижників). Велику роль у становленні й розвитку інституту меценатства на Україні відіграло так зване садибне меценатство, яке набуло ознак відпочивально-рекреаційного комплексу. Так, культурно-мистецький осередок Качанівка родини Гарновських, за словами М. Костомарова, був «вирієм... куди зліталось різне українське вчене, художнє та письменне «птаство» [5, с. 369].

Наявність вільної преси була однією з умов формування модерного суспільства, відіграючи при цьому ключову роль у національному формуванні. Та в полі зору цензури преси завжди перебувало саме національне питання. Після проголошення Валуєвським та Емським указом, згідно з циркуляром ГУД від 24 лютого 1881 року у російськомовній пресі навіть заборонялися дискусії стосовно мовного питання: «Не дозволять к напечатанию статей пропостирующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относиться с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии» [6, с. 12]. Намагання різних українських груп заснувати власний суспільно-політичний часопис на зразок «Літературно-наукового вісника» нашоувхувалися на «зброю» царської адміністрації — тимчасове закриття, штрафи, арешти. 18 січня (за ст. ст.) 1907 р., тільки-но вийшло перше число вісника, співробітник київської контори І. Кривецький повідомляв про трус, вчинений у редакції [7, с. 16—17]. За наказом канцелярії генерал-губернатора належалося «слідити строго за «Літературно-науковим вісником» і всіма брошурами та книжками, які проф. Грушевський зі Львова видаватиме під своїм іменем» [7, с. 22]. Та не лише цензура заважала національній пресі. Тиражі тогочасних періодичних українських видань були надто малими. «Киевскую старину» називають енциклопедією українського життя, яка, за спогадами Сергія Єфремова, у 1901 році мала тираж аж 300 примірників. Уся українська преса була дотаційна і потребувала спонсорської допомоги, якої було небагато, тому, як вважає І. Гірич, українські доброчинці-меценати різнилися, бо за будівництво лікарень та нічліжок Терещенки і Бродські одержували від імперії нагороди, а за фінансування української преси В. Симиренко мав лише неприємності від поліції [8, с. 73].

На початку ХХ ст., коли «українське питання» постало в центрі суспільного життя, Є. Х. Чикаленко клопотався перед владою про видання в Києві малоросійською мовою щомісячного політико-економічного і літературно-наукового журналу «Нове життя» і щоденної газети «Громадська думка» («Рада»). Фінансування «Громадської думки» здійснювалося його зусиллями і коштами М. Аркаса, В. Леонтовича, В. Смиренка. Наскільки широко простягалися інтереси Є. Чикаленка, настільки він мав активну життєву позицію, сильний і бадьорий дух, про що свідчить його листування з М. М. Коцюбинським, І. Ю. Репіним, Д. І. Яворницьким та іншими діячами культури й національно-визвольного руху. Перебуваючи під наглядом поліції, він не мав змоги виявляти громадську активність, тому впливав на селян власним прикладом (зокрема і мовною поведінкою своєї родини, всі члени якої розмовляли українською). Коли померла восьмирічна донька, він вирішив, що найкраще «вшанувати її пам'ять чимось корисним для громадянства», і заснував премію «За найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача приблизно з освітою народнього учителя». А згодом виділив 25 тис. крб. на будівництво у Львові Академічного дому — гуртожитку для студентів із Наддніпрянщини. «Розмова про сільське хазяйство» Євгена Чекаленка вийшла в Одесі 1897 року. Довелось аж п'ять років добиватись видання брошури у формі розмови із селянином про ефективні методи агрономії, що написана українською мовою. (Лише після дозволу самого міністра внутрішніх справ Росії.) [9, с. 7].

«Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені» — відомий афоризм Є. Чикаленка, що став його внутрішнім імперативом. У Чикаленка з'явилася велика мета, і відтепер їй цілковито підпорядкувалися його енергія, інтелектуальні, організаційні та фінансові можливості. 1899 року він придбав маєток у селі Кононівка на тодішній Полтавщині, а сам перебрався до Києва. Для Миколи Лисенка, Сергія Єфремова, Михайла Старицького, Володимира Винниченка... маєток Чикаленка став місцем зустрічей однодумців, довірливих розмов, відпочинку, творчості. Саме тут кілька разів гостював Михайло Коцюбинський, який 1908 року присвятив «кононівським полям» свій маленький прозовий шедевр «Intermezzo». Тут ставилися домашні вистави, що збирали велику глядацьку аудиторію. А Чикаленко продовжував свої, сказати б, соціально-педагогічні експерименти, привчаючи селян господарювати, по суті, намагаючись формувати з них той «середній клас», на який він покладав надії і в часи української революції.

Василь Степанович Кульженко — видавець і відповідальний редактор журналу «Искусство и печатное дело» (у 1911 р. виходив під назвою «Искусство») [10, с. 1]. Відома людина у літературно-художньому світі і небайдужа щодо майбутнього розвитку українського суспільства. Кульженко входив до Київського літературно-артистичного товариства, заснованого українською інтелігенцією для пропаганди ідей національного руху, що розгортався в Україні на початку ХХ ст. Зокрема, під час святкування 35-річчя літературної діяльності І. С. Левицького у 1904 р., товариство, вимагаючи надання політичних свобод, піднімало питання про вільний розвиток української мови і літератури. До нього, поряд з професорами Університету св. Володимира М. Довнар-Запольським, І. Лучицьким, входили сестри Косачі — Леся й Ольга, М. Лисенко, І. Стешенко, Є. Чикаленко та ін. [10, с. 5].

Г. Г. Маразлі спонсорував наукову роботу і видання книжок. Наприклад, у середині 1880-х рр. до нього звернувся відомий історик А. О. Скальковський по допомогу у третьому виданні його відомої праці, присвяченої історії Запорозької Січі в останній період її існування. Це дослідження історика було відзначено почесним відгуком Петербурзької Академії наук. Завдяки фінансовій підтримці Маразлі чергове видання книги було здійснено в 1885—1886 рр. У передмові до неї

А. О. Скальковський зазначив: «Теперішнє видання моєї книги завдячує освіченій і дружній до мене увазі одного з членів Одеського товариства історії і старожитностей Г. Г. Маразлі, пристрасному любителю вітчизняного опису побуту, котрий надав мені всю необхідну фінансову допомогу для виправлення, доповнення і видання історії останнього коша «Славного війська Запорозького Низового» [11, с. 10—11].

Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Саме такою є постать Василя Смиренка, відомого цукрозаводчика і мецената (1835—1915), якого у колах української інтелігенції називали Великим Хорсом — є, можливо, найвагомішою у фінансовому сприянні формування українського національного руху. Саме за його підтримки стали реальними численні національно-культурні проекти 1870—1910-х років. Так, ще замолоду, будучи членом Старої Громади, в часи тяжкого тиску на українську мову та культуру мало яке українське видання на Наддніпрянщині виходило без допомоги Василя Смиренка. Він протягом багатьох років підтримував газети «Рада», «Громадська Думка», «Літературно-науковий вістник». Навіть його виробничо-комерційна діяльність сприяла популярності українського національного товару: перший мармелад у Російській імперії було зроблено на цукроварні Смиренка в Сидорівці. Виробництво пастилки «Українська» успішно експортували за кордон [12, с. 35].

Василь Смиренко дуже любив український театр і тому посприяв утворенню аматорського колективу на Сидорівському цукровому заводі, що став одним із найкращих тоді в Україні. Керував ним відомий громадівець Й. Руденко. До трупи, крім місцевої молоді і робітництва, входили також: М. П. Старицький, М. К. Заньковецька, Г. П. Борисоглібська. Дмитро Антонович (активним учасником якого був і сам) у книзі «Історія українського театру» високо оцінив досягнення Сидорівського театру [12, с. 37].

Смиренко мав намір заснувати у с. Сидорівці народну школу на зразок Мліївської, але відмовився від цього наміру, бо уряд не дозволив вести викладання українською мовою. Намагання Василя Федоровича донести Європі знання про Україну, про український національний рух вилилось у фінансуванні Одеської Громади задля видання журналу німецькою мовою «Рутеніше рев'ю» Р. Сембратовичу, а В. Кушніру — «Україніше рундшау» [13, с. 146]. Фінансування «Киевской старины» сягнуло 35 тисяч карбованців (25 років). За його кошти вийшла низка українських книжок, серед яких кілька видань «Кобзаря» Тараса Шевченка. Так, коштом Київської Старої Громади, зокрема М. Лисенка, М. Старицького, В. Ф. Смиренка видано двотомний «Кобзар» 1876 р. у Празі. Пізніше В. Ф. Смиренко передав Петербурзькій Громаді 1800 рублів на видання «Кобзаря» 1907 р. В. Смиренко допомагав також окремим письменникам, зокрема М. Коцюбинському, Б. Грінченку, І. Шрагові. Із листування М. Коцюбинського з дружиною дізнаємося про те, що «Товариством допомоги українській науці» письменнику було призначено літературну стипендію, яку спонсорували В. Ф. Смиренко та Є. Чикаленко. Євген Харлампійович зазначав: «...Якби не В. Ф. Смиренко, то й Коцюбинському ми не могли б давати більше 500 рублів на рік». До того ж, коли письменник перебував у лікарні, Василь Федорович неодноразово навідував його і допомагав матеріально. Він фінансував працю О. Кістяківського «Права, по котрим судиться малоросійський народ», допомагав П. Чубинському [14, с. 6]. Розуміючи, що головне — культурні підвалини нації, Смиренко вніс 100 тис. крб. для купівлі будинку і заснування Наукового товариства імені Т. Шевченка... Усе своє добро (а маєтності Смиренка оцінювалися приблизно в 10 млн крб.) він заповів на українські культурні цілі, зокрема й будинок на Трьохсвятительській, де після

смерті дружини Смиренка мало розміститися Українське наукове товариство [15, с. 165]. Після смерті Василь Смиренко залишив «Товариству для підмоги українській літературі та науці» 300 000 карбованців. Мемуаристи часто згадують слова Василя Смиренка: «Кожен мусить робити те, до чого вдатний. А нащо б я силувався так заробляти? Якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював», — казав він Леонтовичу [14, с. 6].

Українські підприємці підтримували «малоросійські» традиції, завдяки чому вони стали елементом їхнього світу символів. Микола Артемійович Терещенко влітку 1901 р. замовив у відомого українського художника М. Мазаракі 34 портрети гетьманів, полковників та інших малоросійських діячів. Повідомлення про це в газеті «Киевлянин» засвідчило, що цей символічний акт безперечно мав і громадський резонанс. Це такою самою мірою стосувалося й фінансової підтримки на спорудження пам'ятника Шевченку в Києві, наданої у вересні 1909 р. Київській міській управі Олександром Терещенком, сином Миколи Артемійовича. Проте під тиском імперської влади та проросійських сил крамольного Кобзаря в дожовтневий Київ не пустили [16, с. 266]. Зробив значне пожертвування П. І. Харитоненко і на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Відомий російський скульптор С. Т. Коненков так писав про цей монумент: «Весною 1913 р. я вперше побачив мікешинського «Богдана» на Софійській площі в Києві. Споруджений у 1888 р. на народні кошти, пам'ятник ніби сам по собі виріс на стародавній площі, і важко уявити, як могла обійтися Софійська площа без цього прекрасного пам'ятника» [1, с. 151].

У мемуарах Х. Д. Алчевської «Передуманное и пережитое» записано: «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [18, с. 45]. До 1870 р. жіноча недільна школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. В школі навчалось до 250 учениць, а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним академіком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Тут розмістилися чимала бібліотека, набір навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. [18, с. 80—81.] Сама Х. Д. Алчевська викладала в школі українську мову і літературу, пропагувала твори Т. Г. Шевченка, брала участь у підготовці тритомного видання «Що читати народу», яке вийшло у Санкт-Петербурзі протягом 1888—1906 рр. Велику роль у справі освіти народу відіграла «Книга дорослих», яка була створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (вперше книга вийшла друком у 1899 р.) [19, с. 125]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич, О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний та ін. У харківській садибі Алчевських 1899 р. був установлений перший в Україні і другий у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку [20, с. 9].

Аналізуючи джерела, можна помітити ще одну особливість розвитку національного відродження цього періоду, відзначені І. Ю. Суровцевою, що в осередку українських діячів були значні соціальні розходження. Було навіть певне неприйняття українською інтелігенцією результатів діяльності Терещенків та Харитоненків. Ідеться про характер меценатства: благодійно-просвітницький, який символізував культурницький період в українському національному відродженні та соціально-політичний, який відповідав політичному етапу українського національно-визвольного руху. Українська інтелігенція надавала велику роль моральності в походженні багатства меценатів. Процеси соціального розшарування між різними представниками українського національного руху не сприяли консолідації

української нації. Водночас вихід на історичну арену різних типів меценатів можна вважати частиною українського національного відродження як процесу становлення української нації, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [21, с. 13].

Висновки. Особливостями національно-культурної та добродійної діяльності українських підприємців у другій половині XIX — поч. XX ст. були:

- малочисельність власної економічної еліти та засилля в господарському секторі інонаціональної буржуазії, що мала пільги для ведення підприємницької діяльності. Найбільші можливості для підприємницької діяльності на українських землях мали російські поміщики та дворяни;

- залежність від влади українських підприємців, які активно впливали на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах, але в обстоюванні суто українських інтересів демонстрували стриманість;

- соціально-політичний етап національно-визвольного руху, розшарування між різними представниками українства не завжди сприяло консолідації суспільства, де за основу іноді бралось походження багатств меценатів;

- на відміну від західноукраїнських меценатів, які віддавали перевагу створенню філантропічних фондів саме за національною ознакою, наддніпрянські діяли в руслі фінансування будівництва корпусів навчальних закладів, запровадження іменних стипендій, головування в опікунських радах, де об'єднуючим чинником поставала активна приватна ініціатива. Лише з появою В. Самиренка та Є. Чикаленка розпочався якісно новий етап у розвитку саме українського меценатства;

- українське меценатство вирізнялось вірністю духовним заповітам, міцними родинними традиціями добродійності на базі релігійних норм, перетворенням окремих маєтків на художні та освітянські центри.

Як бачимо, відбувся вихід на історичну арену різних підприємців-меценатів, серед яких була когорта національно-патріотично налаштованих, що сприяла процесу становлення української нації. Фінансова підтримка українського національного відродження, а саме фінансування соціально-культурних заходів, у яких національна ідея виступала як формотворчий чинник української культури, та перетворення етнічно мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну націю як і 100—150 років тому, так і тепер передбачає не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Було б непогано на державному рівні ширше популяризувати традиції добродійництва, а засобом масової інформації показувати збережені надбання національної благодійності, пропагувати досвід сучасних меценатів, ввести у ЗМІ рубрику «До уваги благодійників», в якій подавати інформацію про об'єкти національно-культурної галузі, що потребують першочергового піклування.

Література

1. *Реєнт О. П.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861—1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 365 с.

2. *Лазанська Т. І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. Лазанська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — Вип. I. — С. 114—136.

3. *Райнер Л.* Підприємці і місто в Україні, 1861—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О. М. Доніка. — К. — Донецьк: Промінь, 2008. — 496 с.

4. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник / упоряд. І. Кресіна; ред. Ф. Панібудьласка. — У 2 ч. — К.: Вища школа, 1997. — 583 с.

5. Ніколаєва Т. М. Меценат української культури В.В.Тарновський (молодший) /Т. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010 р. — Вип. XVII. — С. 368—373.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 293, оп. 1, спр. 552, 292 арк.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1235, спр. 567.
8. Гірич І. Київ в українській історії / І. Гірич. — К.: Смолоскип, 2011. — 304 с.
9. Гірич І. Дзеркало свідомості. Українська преса на поч. XX ст. — Український тиждень. — 2013. — № 7 (275) — 14 лютого.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУ), ф. 295, оп. 1, спр. 152, арк. 5.
11. Історія Одеси / під ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.
12. Білоцерківська Г. Василь Федорович Смирєнко — меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 3. — С. 35—38.
13. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX — поч. XX ст.) / Т. Ніколаєва. — К.: КНЕУ, 2010. — 208 с.
14. Панченко В. Великий Хорс. — День. — 2013. № 8. — 18 січня.
15. Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська область / редкол.: Касьяненко О.С. та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1972. — 687 с.
16. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.
17. Коненков С. Т. Воспоминания. Статьи. Письма. В 2-х кн. / С. Коненков. — М.: Изобразительное искусство, 1984. — Кн. 1: Мой век. — 280 с.
18. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX століття) / Л. Шумрикова-Карагодіна. — 2-е вид. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 212 с.
19. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М. Мухін. — К.: Вища школа, 1979. — 184 с.
20. Генік С. 150 видатних українок / С. Генік. — Івано-Франківськ: Лілея, 2003. — 235 с.
21. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України / І. Суровцева. — Донецьк, 2006. — 19 с.

REFERENCES

1. Reynt, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Farming in Ukraine and the global food market (1861-1914pp.)*. Kyiv: NAS Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
2. Lazanska, T.I. (2000). Costs of Entrepreneurs of Ukraine on ensuring the social needs of the working class in late 19-th century. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX — pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIXth — beginning of the XXI centuries, 1*, 114—136 (in Ukr.).
3. Rainer, L. (2008). *Entrepreneurs and a city in Ukraine, 1861—1914. (Industrialization and social communication in southern Russian Empire)*. Kyiv — Donetsk: VPP Promin (in Ukr.).
4. Kresina, I., & Panibudlaska, F. (Eds.). (1997). *National processes in Ukraine. History and modern times. Documents and materials*. In two parts. Kyiv: Vushcha shkola (in Ukr.).
5. Nikolaeva, T.M. (2010). V. Tarnowskyi (Junior) as a benefactor of Ukrainian culture. *Problemy istorii Ukrayiny XIX — pochatku XX st. (Problems of the History of Ukraine of the XIXth — beginning of the XXI centuries, XVII*, 368—373 (in Ukr.).
6. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 293, description 1, file 552, 292 sheet.
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 1235, file 567.
8. Girysh, I. (2011). *Kyiv in the Ukrainian history*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
9. Girysh I. (2013, February 14). Mirror of consciousness. The Ukrainian press at the beginning of 20-th century. *Ukrayinsky tyzhden (Ukrainian week)*, 7(272) (in Ukr.).
10. Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 295, description 1, file 152, 5 sheet (in Rus.).
11. Stanko, V. N. (2002). (Ed.). *History of Odesa*. Odesa: Druk (in Ukr.).

12. Bilotserkivska, G. (2007). Vasyl Fedorovych Symyrenko — benefactor of Ukrainian culture. *Biblioteknyy visnyk (Library Bulletin)*, 3, 35—38 (in Ukr.).
13. Nikolayeva, T. M. (2010). *Entrepreneurs in the cultural and educational sphere of Ukraine (the last third of the XIX-th — beginning of the XX-th century)*. Kyiv: KNEU (in Ukr.).
14. Panchenko V. (2013, January 18). *Grand Khors. Den (Day)*, 8 (in Ukr.).
15. Kasyanenko, O. Y. et al (Eds.). (1972). *The history of cities and villages of the Ukrainian SSR: Kherson region*. Kyiv: Chief editorial board of URE (in Ukr.).
16. Donik, O. M. (2004). *Tereschenko's family in the history of charitable activities*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
17. Konenkov, S. T. (1984). *Memorials. Articles. Letters*. In two books. Book 1: *My age*. Moscow: Izobrazitelnoe iskustvo (in Rus.).
18. Shumrykova-Karagodina, L. P. (2003). *Famous Ukrainian women and their contribution into the development of national and world science (second half of the XIX-th century — middle of the XX-th century)*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk University Press (in Ukr.).
19. Mukhin, M.I. (1979). *Pedagogical views and educational activities of Alchevska H.D.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).
20. Henyk S. (2003). *150 Famous Ukrainian women*. Ivano-Frankivsk: Lileya (in Ukr.).
21. Surovtseva I. Y. (2006). *Charging activities in Ukraine in second half of the XIX-th — beginning of the XX-th century*. Abstract of thesis for scientific degree of candidate of historical sciences. Donetsk National University. Donetsk (in Ukr.).

УДК: 348.07

Омельчук В. В.*,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника,
Київ, Україна. zogu@ukr.net

ІКОНОБОРСТВО У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ МОДЕЛІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. Розглянуто вплив іконоборства на політико-правову модель Візантійської імперії. З'ясовано обставини уваги держави до іконоборства, зумовлені суперечностями між управлінсько-регулятивною діяльністю держави та інтересами церковної ієрархії. Показано роль іконоборства в модернізації системи управління Візантійської імперії, політиці влади на підпорядкування Східної Церкви державному апарату, в реалізації державного контролю, формуванні ідеологічних постулатів відповідно до соціальних проблем держави.

Ключові слова: іконоборство, політико-правова модель, церковно-канонічне право, норма, симфонія, Церква, імператорська влада, державне управління.

Аннотация. Рассматривается влияние иконоборчества на политико-правовую модель Византийской империи. Выясняются обстоятельства внимания государства к иконоборчеству, определяемые противоречиями между управленческо-регулятивной деятельностью государства и интересами церковной иерархии. Показывается роль иконоборчества в модернизации системы управления Византийской империи, политике власти на подчинение Восточной Церкви государственному аппарату, в реализации государственного контроля, формировании идеологических постулатов соответственно социальным проблемам государства.

Ключевые слова: иконоборчество, политико-правовая модель, церковно-каноническое право, норма, симфония, Церковь, императорская власть, государственное управление.

Abstract. Ideological and political essence of iconoclasm as a specific trend of religion and its impact on political and legal model of governmental policy of supreme authority of Byzantium Empire is analysed. Author defines circumstances of a special attention of the state to iconoclasm under certain period of development of Byzantium Empire — a factor, provoked by growing contradictions between administrative and regulative activities of the

* Omelchuk V. V., Ph.D. in History, Leading Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. zogu@ukr.net

ICONOCLASM IN POLITICAL AND LEGAL MODEL OF BYZANTIUM EMPIRE